

Urmia University

Social consequences of the presence of slave girls in the early Islamic centuries

Aazam Rahimijaberi ¹

1- Assistant Professor, Department of History Education, Farhangian University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Received:
2026/01/21

Accepted:
2026/05/18

pp:
55- 70

Keywords:
Slaves;
Islam;
Abbasid Caliphate;
Women;
Family.

ABSTRACT

Enslaved women and girls from different classes of society were captured through political instability, captivity, and trade, and bought and sold like goods. These enslaved girls, according to the cultural and social conditions of Islamic society, had an active presence in most areas of life and left a lasting impact; therefore, examining their living conditions helps us understand the social and cultural history of that era. Accordingly, the present study raises the central question of what impact these girls had on the social structure. This issue is examined with a descriptive-analytical approach based on historical literature. The findings of the study indicate that the presence of enslaved girls in Muslim communities as human goods had various consequences for cultural and social institutions, shaping the very components that society used to model women's behavior. One of their most obvious effects was the degradation of women's status as rational beings, which, with the spread of populism and growing insecurity in society, led free women into decline, caused the degradation of the family institution, and also created challenges to the lineage of the caliphate. In addition, the consequences of the introduction of enslaved girls were reflected in literature and poetry, deeply impacting the thoughts and attitudes of society.

Citation: Rahimijaberi, A. (2025). Social consequences of the presence of slave girls in the early Islamic centuries. *Journal of Politics in the Mirror of History*, 2(3), 55- 70.

© Authors retain the copyright and full publishing rights

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56971.1062>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.5.7>

Extended Abstract

Introduction

In fact, with the creation of human communities and the formation of institutions of power and economy, the fire of wars was also ignited, and prisoners of war were exploited to meet material and non-material needs, and then, with the establishment of laws, this trend continued. Initially, the classical system of slavery that prevailed in ancient Greece and Rome was formed based on the Aristotelian worldview, which believed that "people are not equal in talent, understanding and intelligence, and the Greeks are nobles from other nations, and if they take other nations into slavery, it is permissible; because free people should spend their leisure time on the duties of humanity and acquiring knowledge and thinking, and hand over physical work to slaves who are like animals and instruments. If the instruments worked by themselves, of course, there would be no need for slaves; in short, slaves are the property of the gods, and they have no rights over them." This Aristotelian worldview, which describes slaves as tools, left its mark after the entry of Greek philosophy into the Islamic world. In this way, slavery became a common tradition and continued in societies based on class inequality and group discrimination. Therefore, the most important sources of obtaining slaves were: taking captives from infidels, buying them from the market, and acquiring the children of parents who were slaves, who were called captive slaves, gold-purchased slaves, and home-born slaves, respectively; slave traders (nakhasans) in particular developed the slave trade. According to the discussion, captives who entered Islamic society were bought and sold based on the advantages they had. In fact, the education and training of slaves increased their price and value. Among the slaves, there were women and girls from different classes of society who entered the Islamic world as slaves and were traded according to their beauty and art and entered the homes of the caliphs, emirs and other strata of society; those who entered the court of the caliphate often had great influence and power; otherwise, they took on various roles such as servants, nurses, entertainers, musicians, cooks, etc. In this way, slaves had an active presence in most areas of life according to the socio-cultural conditions of the society, so examining their living conditions contributes greatly to understanding the social and cultural history of that era.

Material & Methods

The present research was conducted based on a combined approach of description and explanation, and using the method of document analysis related to the subject. The materials extracted from the researchers' sources and research were organized based on the type of subject and time sequence, and then the data from the sources was evaluated based on historical criteria and the accuracy of the materials based on the preference for documents or the reliability of the narrator. To organize the findings and classify the data, the tools of recording and taking notes from the sources were used, and the information was examined qualitatively after analysis and decomposition. The results of this research can be effective in understanding the cultural and social aspects of the Islamic period.

Results and discussion

The findings indicate that, after the death of the Messenger of God (PBUH), the course of slavery took a different path due to repeated wars and extensive conquests, as well as the large number of captives and the rulers' distancing from the Prophet's (PBUH) way of life and methods, and the status of slaves was considered as human goods. Therefore, war and captivity led to the establishment of the institution of slavery for the purchase and sale of slaves in order to employ them in production and service work, and after that, with the enactment of laws in this regard, especially in class societies, this trend continued. In this regard, the institution of slavery was prevalent among the Arabs of the pre-Islamic period, as well as other nations, and it continued during the Islamic period, and became more common than before during the time of the Umayyad and Abbasid caliphs, when extensive conquests were made; prisoners of war,

some of whom had a noble background, entered the Islamic society as slaves and were deprived of their human rights. Over time, the Arab caliphs, by using educational methods such as cleansing the past of slaves, such as changing their names and punishing them, even if they were children, forced them to accept a subordinate and instrumental position, so that they would always be subordinate and grateful to their owners in all circumstances. Among the slaves, first, female slaves came to power, who were also called concubines. The slaves who were captured in the war with the Muslims were from different social classes; they included the daughter of the king, the emir, the nobles, and ordinary people.

Conclusion

As a result, the slaves who entered the court of the Caliphate, some of whom were endowed with perfection and beauty, gained a superior position as *seriya*; most of the caliphs and their children were born into slave families, and their lineages changed. In addition, although the slaves had a lower status than the wives of the owners; they did not have the restrictions of free women and were not confined to the fence of the house and completely obedient; poetry and music were the monopoly of the slaves, and in fact, the Arabs' interest in music caused the slaves to learn the techniques of singing, in addition to the subject of the poets' poetry. Since teaching singing required memorizing Arabic folk poems, teaching literary techniques also became popular, and the slaves advanced so much in this area that they themselves wrote poetry and invented original themes. Thus, the slaves played an important role in the development of music, literature and fine arts, or as the Arabs called them, high manners, which added to their value. Also, in many cases, they were the companions of the owner; this created an emotional relationship between the slave and the owner, and on the other hand, it reduced the free woman's connection with her husband and children. Therefore, women were forced to retreat into seclusion, lost their self-respect, and accepted all kinds of oppression and humiliation.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that she has no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

پیامدهای اجتماعی حضور کنیزان در قرون نخستین اسلامی

اعظم رحیمی جابری^۱

۱- استادیار گروه آموزش تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
کنیزان، زنان و دخترانی از طبقات مختلف جامعه بودند که از طریق ناامنی، اسارت و تجارت به تصرف در می‌آمدند و مانند کالا، قابل خرید و فروش بودند. این کنیزان، طبق شرایط فرهنگی و اجتماعی جامعه اسلامی در بیشتر عرصه‌های زندگی، حضوری فعال داشتند و تأثیراتی بر جای گذاشتند؛ بنابراین بررسی وضع زندگی آنان، به شناخت تاریخ اجتماعی و فرهنگی آن دوران کمک شایانی می‌کند؛ بر همین اساس، پژوهش پیش‌رو با طرح این پرسش محوری که کنیزان چه پیامدی بر ساختار اجتماعی داشته‌اند؟ این موضوع را با رویکرد توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر اطلاعات کتابخانه‌ای به بحث و بررسی گذاشته است. یافته‌های پژوهش حکایت از آن دارد که حضور کنیزان در اجتماعات مسلمانان به‌عنوان کالای انسانی، پیامد مختلفی بر نهادهای فرهنگی و اجتماعی داشته است و به نظر می‌رسد برخی از پیامدها از مهم‌ترین مؤلفه‌هایی بودند که جامعه برای الگوپذیری رفتار زنان از آن بهره می‌برد. یکی از بارزترین تأثیرات آنان، تنزل جایگاه زنان به‌عنوان وجودی عقلانی بوده است که با گسترش عوام‌گرایی و ایجاد ناامنی جامعه، زنان آزاد را به ورطه افول سوق داد و سبب تنزل نهاد خانواده شد و چالش‌های نیز در اصل و نسب خلافت ایجاد کرد. علاوه بر این، پیامدهای ورود کنیزان در ادبیات و شعر نیز بازتاب داشته و بر حوزه اندیشه و نگرش جامعه تأثیرگذار بوده است.	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۱</p> <p>پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۸</p> <p>صص: ۵۵-۷۰</p> <p>واژگان کلیدی: کنیزان، اسلام، خلافت عباسی، زنان، خانواده.</p>
<p>استناد: رحیمی جابری، اعظم. (۱۴۰۴). پیامدهای اجتماعی حضور کنیزان در قرون نخستین اسلامی. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۲(۳)، ۵۵-۷۰.</p>	
<p>© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.</p> <p>ناشر: دانشگاه ارومیه.</p>	<p>QR Code</p>
<p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56971.1062</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.5.7</p>	

مقدمه

از گذشته‌های دور که تاریخی برای آن مشخص نیست، برده‌داری^۱ رواج داشت. در واقع، با ایجاد اجتماعات انسانی و شکل‌گیری نهادهای قدرت و اقتصاد، آتش جنگ‌ها هم برافروخته شد و اسیران جنگی برای رفع نیازهای مادی و غیرمادی مورد بهره‌کشی قرار گرفتند و سپس با وضع قوانین و دیدگاه‌هایی در این راستا، این روند استمرار یافت. در ابتدا سیستم کلاسیک برده‌داری که در یونان و روم باستان حاکم بود، بر اساس جهان‌بینی ارسطویی شکل گرفت که معتقد بود مردم در استعداد و فهم و هوش یکسان نیستند و یونانیان از اقوام دیگر اشراف‌اند و اگر سایر اقوام را به بندگی بگیرند، رواست؛ چراکه آزادگان باید با فراغت به وظایف انسانیت و کسب معرفت و تفکر بپردازند و کارهای بدنی را به بندگان واگذارند که در حکم بهائم و به‌منزله آلات و ادوات‌اند و اگر ادوات به خودی خود کار می‌کردند، البته حاجت به وجود بندگان نبود؛ خلاصه، بندگان اموال خداوندان می‌باشند و حقوقی بر آنان ندارند. این جهان‌بینی ارسطویی که برده را به‌عنوان ابزار توصیف می‌کند، پس از ورود فلسفه یونان به عالم اسلامی، تأثیر خود را بر جای گذاشت.

به این ترتیب، بردگی به‌صورت سنتی رایج و بیشتر در جوامعی که اساس آن بر نابرابری طبقاتی و تبعیض گروهی است، پا گرفت و استمرار پیدا کرد. از این رو، از مهم‌ترین، منابع تأمین بردگان؛ اسیر گرفتن از کفار، خریداری از بازار و تصاحب فرزندان پدر و مادری که برده بودند، به شمار می‌آمدند که به ترتیب به آنان غلام اسیر، غلام زرخید و غلام خانه‌زاد می‌گفتند؛ بخصوص، برده‌فروشان (نخاسان)؛ تجارت بردگان را توسعه دادند. با توجه به بحث، اسیرانی که وارد جامعه اسلامی می‌شدند، بر اساس، مزایایی که داشتند، خریدوفروش می‌شدند. در واقع، تعلیم و تربیت بردگان، باعث افزایش قیمت و ارزش آنان می‌شد. در بین بردگان، زنان و دخترانی از طبقات مختلف جامعه بودند که به‌عنوان کنیز^۲ وارد عالم اسلامی شدند و مطابق با جمال و هنرشان معامله می‌شدند و به خانه خلفا، امیران و سایر ائمه راه یافتند؛ آنانی که وارد دربار خلافت می‌شدند، در اکثر مواقع از نفوذ و قدرت بسیاری برخوردار بودند؛ در غیر این صورت، نقش‌های مختلفی چون خدمتکاری، پرستاری، مشاطه‌گری، خنیاگری، آشپزی و ... را بر عهده می‌گرفتند. به‌این‌ترتیب، کنیزان طبق شرایط فرهنگی - اجتماعی جامعه در بیشتر عرصه‌های زندگی، حضوری فعال داشتند، بنابراین بررسی وضع زندگی آنان، به شناخت تاریخ اجتماعی و فرهنگی آن دوران کمک شایانی می‌کند.

پژوهش حاضر، با توجه به اهمیت و ضرورت موضوع، درصدد پاسخ به این پرسش است که حضور کنیزان چه پیامد اجتماعی در قرون اولیه اسلامی بر جای گذاشت؟ فرضیه‌ای که در این‌باره مطرح می‌شود، این است که ورود کنیزان در اجتماع مسلمانان، تأثیرات فرهنگی و اجتماعی داشته است. از این رو، پژوهش حاضر بر اساس روش و رویکرد ترکیبی توصیف و تبیین و جست‌وجو در منابع کتابخانه‌ای انجام شده است.

هرچند درباره کنیزان پژوهش‌هایی صورت گرفته؛ اما پرداختن به پیامدهای فرهنگی و اجتماعی کنیزان در عصر اموی و عباسی، نوآوری پژوهش حاضر است. با این حال، درباره پیشینه این موضوع می‌توان به این موارد اشاره کرد؛ جرجی زیدان (۱۳۷۲) در کتاب تاریخ تمدن اسلام، اوضاع فرهنگی و اجتماعی جزیره العرب را از عصر جاهلی تا پایان خلافت عباسیان بررسی می‌کند و در ضمن آن به وضعیت کنیزان در این دوران می‌پردازد؛ همچنین غلامرضا انصاف پور (۱۳۵۹) نیز روند نهضت‌های ملی و اسلامی ایران از اسلام تا یورش مغول را مورد مطالعه قرار داده است و به‌اختصار زندگی کنیزان را بیشتر بر اساس کتاب جرجی زیدان مورد بررسی قرار داده است. علاوه بر این مقاله؛ "نقش کنیزان رامشگر در موسیقی قرون اولیه اسلامی (دوره اموی و عصر اول عباسی)" از نرگس ذاکر جعفری (۱۳۹۷) و مقاله "کارکرد کنیزان در خانواده (از طاهریان تا مغول)" از هادی عالم زاده و فریبا کاظم نیا (۱۳۸۸) به نقش کنیزان در موسیقی و خانواده پرداخته‌اند. با توجه به مطالب فوق می‌توان گفت که این پژوهش به‌طور خاص، تأثیرات کنیزان را در ابعاد فرهنگی و اجتماعی دوره مذکور، مورد بررسی قرار می‌دهد.

^۱ لفظ رایج کلمه برده در زبان عربی، عبید (جمع عبید، عباده، عبده، عبیدون و اعباد) می‌باشد؛ اما به‌صورت دقیق‌تر، برای برده مرد بکار می‌رود و برای برده زن، اَمَّه (جمع اِماه) می‌گفتند (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۷۰/۳). قرآن کریم به‌جای واژه عبد از کلمه رتبه (گردن و قفا) (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۶۱) و برای برده زن از لفظ جاریه استفاده کرده است (البعلبکی، ۱۳۸۷: ۱۴).

^۲ به تاجر برده، نخاس گویند که در اصل بر فروش چهارپایان دلالت دارد (امین، ۱۳۱۵: ۱۱۸).

^۳ در زبان فارسی به برده زن، کنیز می‌گفتند (هاشمی شاهرودی و دیگران، ۱۴۲۶: ۹۱/۱) که مرکب از کُن (زن) و بیز (پسوند تصغیر) یا یزه (دوشیزه) در زبان پهلوی است و به معنای زن جوان، خدمتکار زنان و پرستار بکار می‌رود (دهخدا، ۱۳۳۴: کنیز). در زبان عربی نیز با الفاظ سَرَبَه، جاریه، اَمَّه، حَطَّیْه، قَبْه و ام ولد آمده است (جوینی، ۱۳۸۵: ۱/۱۸۵، ۲۰۷: ابن قدامه، ۱۹۷۲: ۱۳۱/۷).

جایگاه کنیزان

لشکرکشی‌های مسلمانان در زمان حکومت‌های بنی‌امیه (حک. ۴۱-۱۳۲ ق) و بنی‌عباس (حک. ۱۳۲-۶۵۶ ق) به مناطق دارالکفر در آسیای مرکزی، شرق افغانستان، شمال هند، قفقاز تا جنوب روسیه و اروپای شرقی باعث اسارت اقوام ساکنان این مناطق چون ترکان، هندیان، آنان‌ها، خوارزمی‌ها، صقالیه (روس و دیگر تیره‌های اسلاوی)، روس‌ها، ارمنیان، گرجی‌ها و رومیان و فروش آنان در بازار برده فروشان (نخاسان) شد (عنصر المعالی، ۱۳۱۲: ۱۱۵-۱۱۶؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۸۳-۸۸۷)؛ به طوری که "هزار هزار شمارش می‌شد و ده ده به فروش می‌رفت" (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۸۴) و به این ترتیب، به یک معامله تجاری تبدیل گردید. این روند در زمان عباسیان، شدت یافت و مراکز تجارت بردگان گسترش یافت؛ خراسان، سمرقند و ری، مرکز عمده معاملات بردگان ترک و زرد و هندی، بغداد و دمشق، مرکز تجارت بردگان صقالیه و آلانی و جنوب عربستان و مصر و شمال آفریقا از کانون‌های تجارت بردگان سیاه به حساب می‌آمدند (انصاف پور، ۱۳۵۹: ۳۷۲)؛ علاوه بر این، مناطق خوارزم، شهرهای ماوراءالنهر، غور، شروان، اران و آذربایجان نیز از دیگر مراکز عرضه بردگان به شمار می‌رفتند (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۳۹۸، ۳۳۲، ۳۹۳-۳۹۴، ۴۰۴، ۲۲۱-۲۲۲، ۳۷۱). گران قیمت‌ترین بردگان مربوط به سفیدپوستانی بود که از راه خراسان و ترکستان به بغداد می‌رسیدند و در برخی از مواقع، بهای یکی از آنان به پنج‌هزار دینار می‌رسید (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۹۰۲). از این رو، رونق تجارت برده باعث شد تا دولت به منظور دریافت سود آن، در هر بازار افرادی تحت عنوان "قیم الرقیق" گماشت تا بر معاملات برده‌فروشان نظارت داشته باشند (انصاف پور، ۱۳۵۹: ۳۷۲). به این ترتیب، جریان برده‌داری پس از رحلت رسول خدا (ص) به واسطه جنگ‌های مکرر و فتوحات گسترده و همچنین فراوانی تعداد اسیران و فاصله گرفتن حاکمان از سیره و روش پیامبر (ص) مسیر دیگری طی کرد و وضعیت بردگان به صورت کالای انسانی در نظر گرفته شد. جنگ و اسارت سبب ایجاد نهاد برده‌داری جهت خرید و فروش بردگان به کارگیری آنان در کارهای تولیدی و خدماتی شد و پس از آن با وضع قوانینی در این راستا، به ویژه در جوامع طبقاتی، این روند ادامه یافت؛ بنابراین، با توجه ساختار طبقاتی، به بردگان سفید رو، رق و به بردگان سیاه رو، عبد می‌گفتند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۸۳).

در میان بردگان، ابتدا کنیزان به قدرت رسیدند که به آنان جواری (جاریه) هم می‌گفتند. کنیزانی که در جنگ با مسلمانان اسیر می‌شدند از طبقات مختلف اجتماعی بودند؛ از دختر پادشاه، امیر، اعیان تا افراد عادی را شامل می‌شدند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۸۹). به گفته جرجی زیدان؛ برده‌فروشان، بیشتر کنیزان را از مناطق هند، گرجستان، ترکستان، چین، ارمنستان، روم، بربر، نوبه، حبشه، زنگبار وارد جامعه اسلامی می‌کردند. کنیزان متشکل از سیاه‌پوست، سفیدپوست، زردپوست، سرخ‌پوست، گندمگون، بربری، زنگی، ایرانی، ترک و رومی بودند. کنیزان اسیر بیشتر از اقلیت‌های مسیحی، یهودی و زرتشتی بودند و در جامعه اسلامی، با آزادی، طبق مراسم دینی خود عمل می‌کردند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۹۰-۸۹۲؛ امین، ۱۳۱۵: ۱۲۴) و بر اساس تربیت فرهنگی، عادات و رسوم و فنون قوم خود را میان مسلمانان منتشر می‌کردند (انصاف پور، ۱۳۵۹: ۳۴۷). یک عده از کنیزان نیز که در شهرهای بصره، کوفه و بغداد و در میان مسلمانان به دنیا آمده بودند و معروف به کنیزان خانه‌زاد بودند؛ از سایر کنیزان "مرغوب‌تر" بودند ولی در هر حال بهای آنان به میزان جمال و هنرشان کم‌وزیاد می‌شد. در این راستا، تعلیم و تربیت کنیزان از کارهای پرسودی به شمار می‌رفت که بر بهای آنان تأثیرگذار بود (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۹۰-۸۹۲)؛ چرا که علم و ادب کنیز در بازار برده‌فروشی بیشتر از جمال وی ارزش داشت (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۵).

کنیزان با استعداد را به علوم و هنرهای مختلفی چون؛ حفظ قرآن و اشعار، علم نحو و عروض، سازوآواز و ... وامی‌داشتند و به قیمت گران‌تری به فروش می‌رساندند؛ چه بسا کنیزی صد دینار خریده می‌شد و پس از فراگرفتن سازوآواز به پانصد دینار به فروش می‌رسید. در بعضی از مواقع، این آموزش‌ها، سبب می‌شد که کنیزی به دانشمند بزرگی نیز تبدیل شود (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۹۰-۸۹۲). به این ترتیب، "مال و ثروت در هر عصری موجب جنبش اجتماعی و مایه ترقی می‌باشد" (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۵). در برخی از مواقع،

^۱ البته برده‌داری پیش از امویان و از دوره پیش از اسلام در عصر جاهلی رواج داشت. پس از آن، دین اسلام کوشید با تأسیس قوانینی چون ام ولد و با توصیه به آزادسازی بردگان و برشمردن اجر معنوی بسیار برای این عمل، مردم را تشویق کند که به صورت داوطلبانه دست از برده‌داری بردارند (بلد: ۱۱-۱۳). پس از دوره نبوی و در دوره خلفای راشدین، با گسترش دامنه جنگ‌ها به خارج از شبه‌جزیره العرب، رویکرد آن‌ها نیز تغییر کرد. در دوره نبوی، جنگ‌ها دفاعی بود؛ اما نبردهای دوره خلفای راشدین و به ویژه پس از آن در دوره خلافت امویان و عباسیان، کشورگشایی کسانی بود که شمشیر را می‌گشایند و راه انتشار دین اسلام می‌دانستند؛ از این رو، فراوانی جنگ‌ها، باعث شد اسیران بسیاری به‌عنوان برده وارد جامعه اسلامی شوند. در ابتدای این دوره، بردگانی از قومیت‌ها و ملیت‌های ایرانی و رومی در قلمرو اسلامی حضور داشتند و تقریباً از اواخر قرن نخست بردگانی با تبار هندی، ترک و آفریقایی به جمع آنان اضافه شد. علیرغم، توصیه‌های دین اسلام و بنا به خرده‌فرهنگ‌های برجای مانده از دوره جاهلی، وضع بردگان بسیار سخت بود و مورد تحقیر اعراب قرار می‌گرفتند (اشپولر، ۱۳۴۹: ۴۱۴).

کنیزان تربیت شده را به خلیفه می‌دادند تا وسیله اعمال نفوذ آنان شود. از این رو، هر کدام از کنیزان بر اساس مهارت‌هایی که داشتند؛ چون آوازه خوان، ساززن، آرایشگر (مشاطه)، دایه و پرستار به بهای گزافی خرید و فروش می‌شدند و برخی از آنان نیز به امور سیاسی و مملکت‌داری آگاه بودند و اگر به دربار خلافت راه می‌یافتند از قدرت بسیاری برخوردار می‌شدند؛ از سوی دیگر، هر دسته از کنیزان به صفات مخصوصی مشهور بودند؛ دختران ایرانی (کسری) نجابت دارند، دختران رومی (قیصر) خدمتکاران خوبی هستند، دختران بربر و زنگیان و خانه زادان هنر نوازندگی دارند، کنیزان حبشی به دلیل مورد اعتماد بودن در شغل خزانه‌داری و انبارداری مشغول بودند، کنیزان نوبی در آشپزی (پخت‌وپز) و کنیزان ارمنی در پرستاری و بچه‌داری مهارت دارند. دختران هندی "به‌آرامی و شکیبایی و افتادگی و بچه پروری مشهورند؛ ولی زود شکسته و خسته می‌شوند". علاوه بر این، دیگر صفاتی که برای کنیزان مناطق مختلف در نظر گرفته‌اند این است که "ترکان خوب روی، رومیان خوش‌اندام، ترکان ختا و ایرانیان با احساسات و گیرنده و حجازیان خوش چشم و ابرو و یمنی‌ها کمر باریک و خوش هیكل و خانه زادان بصره و کوفه، شیرین زبان، خوش قد و بالا، کمر باریک و پیچیده‌موی هستند و چشمان جادویی دارند" (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۸۹۰-۸۹۲، ۹۰۲، ۹۸۷؛ امین، ۱۳۱۵: ۲۷-۲۹، ۱۲۰-۱۲۲).

به هر حال، بهترین کنیزان را از نظر زیبایی و هنر در بغداد به‌عنوان شهر تجاری عرضه می‌کردند و به قیمت گرانی به فروش می‌رساندند. طبق گزارش‌های تاریخی، برخی از کنیزان، خاص خلفا و امرا و توانگران بودند (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۱، ۱۶۲-۱۶۳؛ طبری، ۱۳۷۵: ۱۲/۵۱۹۲)؛ چنانچه خلفای اموی و عباسی از جمله یزید بن عبدالملک اموی (حک. ۱۰۱-۱۰۵ ق) و هارون الرشید عباسی (حک. ۱۷۰-۱۹۳ ق)، مبالغ زیادی را صرف خرید کنیزان می‌کردند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۹۸۷؛ امین، ۱۳۱۵: ۲۷-۲۹، ۱۲۰-۱۲۲). احمد امین نیز ذکر می‌کند که "منصور (حک. ۱۳۷-۱۵۸ ق) کسی بود که در زن بردن و کنیز نگاه داشتن اسراف نکرده بود؛ ولی هارون الرشید، دو هزار کنیز و (از میان آنان تعدادی) آوازه‌خوان و مطرب و ساغر دار داشت که تمام از بهترین لباس و انواع جواهرات و زیور داشتند و متوکل (حک. ۲۱۸-۲۲۷ ق) چهار هزار کنیز زیبا داشت" (امین، ۱۳۱۵: ۲۵؛ کانپوری، ۱۳۴۸: ۱۰۸؛ حتی، ۱۳۸۰: ۴۳۴)؛ اما همه کنیزان خوش‌اقبال نبودند، اگر کنیزانی از زیبایی و تربیت و هنر و نژاد بی‌بهره بودند، در زیر فشار کارهای دشوار جانفرسا و محرومیت کامل، زندگی مشقت‌باری داشتند و از آنان در خانه، برای مطربی و خدمتکاری و در بیرون از خانه در کارهای صنعتی و حتی پیشه‌وری و روی زمین‌های مزروعی و خدمات خانگی به‌شدت بهره‌کشی می‌کردند (انصاف پور، ۱۳۵۹: ۳۵۵، ۳۶۸). برخی از کنیزان نیز در میکده‌ها و یا تحت اداره تاجر و دلال در مکان‌های عمومی زیست می‌کردند و وضعیت مطلوبی نداشتند (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۰). علیرغم توصیه‌های اخلاقی قرآن؛ مالکان، اختیار تامی بر کنیز داشتند و می‌توانستند بدون ترس از مجازات، هر کاری را به کنیز رجوع کنند و در صورت کوتاهی، او را به تنبیهات جسمانی محکوم کنند یا وی را بکشد (انصاف پور، ۱۳۵۹: ۳۵۲). از این رو، کنیزان، علاوه بر تأثیرپذیری از شرایط جامعه، خود نیز تأثیراتی بر اجتماع هدف، بر جای نهادند.

تأثیرات اجتماعی

چالش اصل و نسب خلافت

با توجه به ریشه‌دار بودن نهاد برده‌داری در میان اعراب، ورود کنیزان به جامعه اسلامی، سبب شد تا اثرگذارترین پایه قدرت خلفای عرب یعنی قریشی بودن به لرزه درآید و کنیززادگان را شایسته خلافت نمی‌دانستند؛ چرا که فکر می‌کردند که "ملک آن‌ها به دست زاده کنیز زائل خواهد شد" (امین، ۱۳۱۵: ۴۲) و از این طریق رقبای خود را از میدان خارج می‌کردند؛ اما این دیدگاه در اواخر دوره اموی از بین رفت و کنیززادگانی از جمله؛ یزید بن ولید (حک. ۱۲۶ ق) که اولین خلیفه کنیززاده بود و مروان بن محمد (حک. ۱۲۷-۱۳۲ ق) به خلافت رسیدند (زیدان، ۱۳۷۲: ۲ / ۲۳۶؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۴ / ۸۰۱-۸۰۲؛ امین، ۱۳۱۵: ۴۳)؛ این تعصب در زمان

^۱ در این مورد، خداوند در قرآن به‌دفعات، آزاد کردن برده را کاری پُر ارج (پُر) خوانده است (بقره: ۱۷۷؛ بلد: ۱۳). خداوند متعال همچنین برای جلوگیری از بدرفتاری و سوءاستفاده از کنیزان آیاتی را برای مسلمانان نازل کرد تا ظلم و تعدی بر این زنان کاهش یابد. در سوره نور چنین آمده است: «کنیزان جوان سال خود را اگر پاک‌دامنی را می‌خواهند بر تجاوزکاری (زنا) و امدارید» (نور: ۳۳). علاوه بر این، برای آنان مهریه قائل شد؛ «مهرشان را به‌طور پسندیده، طبق عرف به خود ایشان بدهید (نساء: ۲۵). خداوند ازدواج کنیزان را نیز به اذن خانواده منوط کرد» پس آنان را با رخصت خانواده‌شان به همسری درآورد (نساء: ۲۵). خداوند متعال علاوه بر احکام وضع‌شده در آیات الهی و دستوراتی که بر پیامبر (ص) نازل می‌کرد، سعی در محدود کردن بیشتر برده‌داری کرد و آن را فقط از راه جنگ و آن هم مبارزه با مشرکان و کفار اجازه داد و جنبه دفاعی داشت (طباطبایی، ۱۳۶۴: ۶ / ۴۹۷).

خلفای عباسی، کم‌رنگ شد؛ به طوری که از میان خلفای عباسی، تنها سه نفر از آنان یعنی؛ سفاح (حک. ۱۳۲-۱۳۶ ق)، مهدی (حک. ۱۵۸-۱۶۹ ق) و امین (حک. ۱۹۳-۱۹۸ ق) از مادران غیرکنیز بودند. مأمون عباسی نه تنها مادر، بلکه همسر وی به نام مراجل نیز ایرانی بود؛ (زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۷۸۱، ۸۰۳؛ امین، ۱۳۱۵: ۲۶)؛ بنابراین اکثر خلفا، کنیززاده بودند و حتی فرزندان آنان از جمله تمامی پسران هادی و ده نفر از یازده تن پسران هارون نیز از مادران کنیز متولد شدند (طبری، ۱۳۷۵: ۱۲/ ۵۲۰۴، ۵۳۹۱) و به این ترتیب، خلوص نژادی عرب، اهمیت خود را از دست داد (حتی، ۱۳۸۰: ۴۲۱). ثعالبی می‌نویسد؛ خلفا در انتخاب همسر به عرب‌ها اعتنایی نمی‌دادند و مادر فرزندان خود را از میان کنیزان غیرعرب که جمال و کمال داشتند؛ برمی‌گزیدند (ثعالبی، بی تا: ۷۵). احمد امین نیز به همین دلایل تمایل اعراب را به ازدواج با غیرعرب ذکر می‌کند و در ادامه می‌گوید؛ مرد قبل از تملک کنیز، وی را مشاهده می‌کند و در صورتی که او را می‌پسندید، به خریداری وی اقدام می‌کرد؛ در صورتی که زنان آزاد به دلیل حجاب، نمی‌توانستند او را مشاهده کنند و فقط به واسطه خواستگار که به دلخواه زیبایی زن را توصیف می‌کرد، ازدواج صورت می‌گرفت که شاید با سلیقه مرد تناسب نمی‌یافت (امین، ۱۳۱۵: ۲۵-۲۶، ۱۳۵)؛ بنابراین از نظر اعراب، "کنیز را با دیده می‌خرند و ناپسندیده پس می‌دهند؛ بانو زنجیر آهنین است به گردن مرد" پس "با بیگانگان ازدواج کنید تا ضعیف و لاغر نشوید" (امین، ۱۳۱۵: ۲۶-۲۷). به این ترتیب، کنیزان فراوانی در دربار خلفا وجود داشتند که برخی از آنان، نفوذ بسیاری بر خلفا داشتند و برای به سلطنت رساندن فرزند خود وارد رقابت‌های سیاسی می‌شدند؛ از آن جمله بعد از فوت المقتدی (حک. ۴۶۷-۴۸۷ ق)، کنیزش به نام شمس النهار زمینه را برای بیعت با پسرش المستظهر بالله (حک. ۵۱۲-۴۸۷ ق) فراهم آورد (الذهبی، ۱۴۱۷: ۱۳/ ۶۱۸-۶۱۹) و کنیز خلیفه مقتدی (حک. ۵۳۰-۵۵۵ ق) در صدد بود ولیعهد را به قتل برساند و فرزندش ابوعلی را به خلافت برساند (الذهبی، ۱۴۱۷: ۱۵/ ۱۶۵). اگر فرزند کنیزان به مقامی می‌رسیدند، تمام اختیارات به دست کنیزان می‌افتاد (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۹۰)؛ ولی با این وجود، تأثیری بر جایگاه اجتماعی کنیزکان نداشت و آنان همچنان از نظر نژادی، پست محسوب می‌شدند و حتی به خلفای کنیززاده (دو رگه)، هجین^۳ می‌گفتند (زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۷۰۰، ۸۰۳؛ امین، ۱۳۱۵: ۴۲). در برخی مواقع، کنیزان در توطئه‌های درباری نیز شریک بودند؛ کنیزی به نام حسن شیرازیه با کمک توزون امیرالامرای ترک بغداد، توانست خلیفه متقی (حک. ۳۲۹-۳۳۳ ق) را برکنار کند و مستکفی (حک. ۳۳۳-۳۳۴ ق) را بر تخت نشاند (ابن العبری، ۱۹۹۲: ۱۶۶) علاوه بر این، کنیزان نقش مهمی در سیستم جاسوسی دیوان برید^۴ ایفا می‌کردند (حتی، ۱۳۸۰: ۴۱۲؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۹۳؛ ویل دورانت، ۱۳۴۳: ۱۱/ ۱۲۱)؛ خلفای عباسی برای آموختن میزان وفاداری کارگزارانشان، کنیزانی به آنان هدیه می‌دادند؛ این کنیزکان در واقع مأمور بودند تا رفتار کارکنان را زیر نظر بگیرند و اخبار مهم را به مرکز اطلاع دهند (ابن الطقطقی، ۱۴۱۸: ۱۸۳-۱۸۵؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۷۸۵، ۷۹۹-۸۰۰) وزیران و امیران نیز، همین روش را در برابر خلیفه به کار می‌بردند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۹۴۱). به این ترتیب، کنیزان، در مأموریت‌هایی همچون قتل، مسموم ساختن رقیب سیاسی و اظهار انقیاد و تطمیع نقش ایفا می‌کردند^۵ (طبری، ۱۳۷۵: ۱۲/ ۵۱۹۱-۵۱۹۳؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۸۱۳؛ گردیزی، ۱۳۳۳: ۱۰۹).

تأثیر کنیزان بر اشعار شاعران

موسیقی به‌ویژه غزل در زمان خلفای راشدین، به‌جز در شرایط خاص، محدود شده بود؛ اما با روی کار آمدن امویان، این فن احیا شد و در زمان عباسیان به اوج خود رسید و به یکی از ضروریات زندگی تبدیل شد (امین، ۱۳۱۵: ۱۲۴). رواج میادین برده‌فروشی که کنیزانی را به عرضه می‌گذاشتند، وسیله مناسبی برای سرودن هجویات شاعران به‌منظور کسب درآمد بود؛ هر چند که در

^۱ به گفته ابن عبدربه؛ تا اواخر قرن اول هجری، اعراب ازدواج با کنیز و فرزند دار شدن از وی را عیب می‌شمردند تا آنکه علی بن الحسین (امام زین‌العابدین) و قاسم بن محمد بن ابی بکر و سالم بن عبدالله بن عمر که از مادران کنیز به دنیا آمدند و از نظر زهد و تقوی بر دیگران برتری داشتند، باعث ترغیب مردم به ازدواج با کنیزان شد (ابن عبدربه، ۱۳۴۵: ۳/ ۲۷۳؛ امین، ۱۳۱۵: ۲۶).

^۲ منصور از مادر بربری، واقع و مهندی از مادر رومی، منتصر از مادر دوره یونانی و حبشی، مستعین از مادر اسلاو، مکتفی و مقتدر از مادر ترک و مستضی از مادر ارمنی به دنیا آمدند (حتی، ۱۳۸۰: ۴۲۰-۴۲۱).

^۳ هجین یعنی ناصل و دارای عیب و نقص (زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۷۰۰، ۸۰۳؛ امین، ۱۳۱۵: ۴۲).

^۴ وظیفه دیوان برید، نقل و انتقال اخبار از مرکز به ولایات و برعکس بود.

^۵ به مصداق‌های این مطلب در همین بخش، اشاره شده است. علاوه بر این، در زمان مهدی عباسی (حک. ۱۵۸-۱۶۹ ق)، جاسوسی کنیز وی علیه وزیرش یعقوب بن داود، سب گرفتاری وزیر و عزلش از مقام وزارت شد (ابن الطقطقی، ۱۴۱۸: ۱۸۳-۱۸۷). همچنین، قتل هادی خلیفه عباسی در سال ۱۷۰ ق. به دستور مادرش خیزران از طریق کنیزان برای به خلافت رسیدن فرزند محبوبش هارون و آزادی عمل در امور حکومت صورت گرفت (زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۸۱۳).

واقع، " زن در هر عصری، میان هر گروهی و در هر سامانی در ایجاد قریحه و نشر ادب و پرورش عاطفه و برانگیختن احساس و پرورش شعر و سرود، تأثیر مهم و فضل شایان دارا بوده و هست؛ شعر رقیق آبدار و سخن شیرین و ادب روان بخش و لطایف احساس نواز و معانی عاطفه پرور، این همه به واسطه زن به زبان می‌آید..." (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۴)؛ اما در این دوره، رویکرد شاعران به غزل اباحی بر غزل عقیف غلبه یافت (ضیف، بی تا: ۴۴۳؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۹۲۷-۹۳۳) و شعر شعراء پر از فسق و فجور شد (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۱، ۱۶۲). به گزارش مؤلف تاریخ تمدن اسلام " نشر تمدن و تعمیم ظرافت و نظم همه ناشی از کنیزها نبود؛ بلکه این فضیلت را مالکین و مربیان آن‌ها آغاز و منتشر نموده‌اند؛ ولی شکی نیست که خود کنیزها نیز، فنون ظرافت و خوش‌گذرانی و آداب عیش و نوش و نظم زندگانی را میان ملت منتشر نموده؛ به طوری که به سایر طبقات مردم سرایت یافت، مردم چون به کنیزها توجه داشتند، زود آن‌ها را تقلید و پیروی کرده، اخلاق و مزایا و آداب را از آن‌ها آموختند" (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۳-۱۳۴).

به این ترتیب، کنیزان به عنوان پس‌زمینه اجتماعی، تأثیرات مهمی بر ادبیات گذاشتند. آنان از موضوعات اصلی شعر شاعران بودند که به ذائقه ادبی جامعه قرون اولیه اسلامی تبدیل شده بود و حتی خلفایی مانند المهدی (حک. ۱۵۸-۱۶۹ ق)، هارون الرشید (حک. ۱۹۳-۱۷۰ ق) و مأمون (حک. ۱۹۸-۲۱۸ ق) اشعاری برای کنیزانشان می‌سرودند (امین، ۱۳۱۵: ۱۱۸-۱۱۹، ۱۲۲-۱۲۳، ۱۳۰، ۱۳۶-۱۳۷، ۱۴۶)؛ از این رو، علاقه اعراب به موسیقی باعث شد تا کنیزان علاوه بر موضوع شعر شاعران، خود نیز فنون طرب و غنا را بیاموزند و چون تعلیم آواز مستلزم حفظ اشعار نغز عرب بود، تعلیم فنون ادب نیز رواج گرفت و کنیزان به قدری در این قسمت پیشرفت کردند که خودشان شعر می‌سرودند و مضامین بکر و بدیع ابداع می‌کردند. به این ترتیب، کنیزان نقش مهمی در پیشرفت موسیقی، ادبیات و هنرهای زیبا یا به گفته اعراب آداب رفیعه داشتند و این امر بر ارزش آنان می‌افزود (امین، ۱۳۱۵: ۱۲۵، ۱۲۷؛ انصاف پور، ۱۳۵۹: ۳۴۶؛ کانپوری، ۱۳۴۸: ۱۷۸، ۲۲۶). به گفته احمد امین " در قبال جنبش علمی که در آن عصر پدید آمده بود، جنبش ادبی و موسیقی و غنا و آواز و رقص و طرب روح پرور به حد کمال مشهور گردید" (امین، ۱۳۱۵: ۱۲۸). در حرمرای هارون از دو هزار کنیز، سیصد کنیز در سازندگی و خوانندگی مهارت داشتند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۹۸۶؛ امین، ۱۳۱۵: ۲۵). به گفته کانپوری " هارون الرشید کنیزان را در باغ صف‌بندی می‌کرد و دسته عودنوازان، دف نوازان و نی‌زن‌ها جداگانه می‌ایستادند و سپس دسته‌جمعی به خواندن و نواختن مشغول می‌شدند" (کانپوری، ۱۳۴۸: ۱۹۵). به کنیزانی که با موسیقی آشنا بودند، قینه و مغنیه می‌گفتند (فارمر، ۱۳۶۶: ۴۰؛ امین، ۱۳۱۵: ۱۲۶، ۱۳۶) و گاهی به استادان مهم موسیقی تبدیل می‌شدند و درآمد بسیاری کسب می‌کردند (اصفهان‌ی، ۱۴۱۵: ۲۱، ۹۰؛ ابن کثیر، ۱۹۷۸: ۱۱، ۶۰). احمد امین در مورد مضمون شعر کنیزان، می‌نویسد " هر یک از کنیزانی که در فن و طرب مهارت دارند، چهار هزار لحن و نغمه و آواز بلکه بیشتر یاد می‌گیرند که هر لحنی اقلا دو یا چهار بیت شعر لازم دارد، با صرف‌نظر از اشعار دیگری که به طبع پیش می‌آید که در هیچ‌کدام یک از آن اشعار، نام کردگار نیست، بلکه همه برای طرب و باده‌گساری و ترک عفت سراسر تشویق و ترغیب است، کنیز ناگزیر است ... فن خویش را به حد کمال برساند و اگر اندکی غفلت کند دچار زیان می‌گردد..." (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۱).

آوازخوانی از طریق کنیزان آن چنان فراگیر شده بود که به‌غیراز کشور عراق (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۰، ۱۶۲-۱۶۳)، مکان‌های چون مکه و مدینه که مبدأ دین اسلام و نمادهای اسلامی بودند و از قداست بسیاری نزد مسلمانان برخوردار بودند، از این چرخش عیان، مصون نبودند و به کانون‌های موسیقی تبدیل شدند؛ بخصوص شهر مدینه که از مراکز مطرح در نوازندگی و خوانندگی کنیزان به شمار می‌رفت (زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۷۴۸؛ ۵/ ۸۹۷). به گزارش مؤلف تاریخ عرب " این دو شهر مقدس به دلیل تزايد روزافزون پول و ثروت، احترام و تقدس خود را از دست داد و به‌صورت مراکز خوشی و سرگرمی دنیوی و جایگاه موسیقی و آواز درآمدند... شمار زنان رامشگر ایرانی و رومی در مدینه روزافزون بود. در سایه این تغییر وضع، اشعاری که موضوع آن تغزل بود، رواج یافت و خانه‌های ناخوشنام (خانه رامشگران) بسیار بود (حتی، ۱۳۸۰: ۳۰۵-۳۰۶، ۳۵۰). این در حالی است که از روی تعصب، به زنان آزاد توصیه می‌شد " که آواز هاون کوفتن زنان، مردان بیگانه نشنوند و اگر مردی به در خانه آید نشاید که زنان به چربی و نرمی جواب دهند که دل مردان به بسیار چیزها بیابویزد و اگر جواب دهد باید که انگشت در دهن نهد تا او را مانند پیرزنان دانند" (غزالی، ۱۳۱۷: ۱۵۳)؛ البته در این دوره، برخی از زنان آزاد تحصیلاتی داشتند که اغلب تعالیم آنان در علوم " دینی یا به حفظ و روایت حدیث یا صوفیگری " بود (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۶).

تنزل جایگاه زنان

فزونی کنیزان و حضور آزادانه آنان در جامعه اسلامی و مجالس لهو و غنا سبب افول اخلاقی جامعه شد و از غیرت مردان کاست تا آنجا که مردها، کنیزان را برای انجام مراسم بدم و طرب به یکدیگر هدیه می‌دادند زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۵، ۸۶۹، ۹۲۷، ۹۳۲، ۹۴۲؛ این وضعیت نامطلوب بر جایگاه زنان آزاد تأثیر گذاشت؛ زن استقلال فکری، آزادی اجتماعی و عزت نفس خود را از دست دادند و مرد نیز نسبت به زن بی‌اعتماد شد و او را دشمن خود شمرد. "مرد باید ... به صحبت زنان و دلداری ایشان فریفته نگردد و بر وفای ایشان اعتماد نکند" (تنوخی، ۱۳۶۰: ۲ / ۶۲۱)

آزادی بیش از حد کنیزان، زنان آزاد را پرده نشین کرد؛ تا حدی که به دلیل امنیت و برای مشخص شدن از کنیزان، مجبور شدند در بیرون از منزل، نقاب بر چهره بیندازند (اشپولر، ۱۳۵۴: ۱ / ۱۰۴؛ طبری، ۱۴۱۲: ۲۲ / ۳۳؛ فرامرز بن خداداد، ۱۳۶۳: ۲ / ۱۸۵؛ امین، ۱۳۱۵: ۱۳۵) و اجازه فعالیت در امور اجتماعی را نداشتند (زیدان، ۱۳۷۲: ۲ / ۳۰۹؛ ۴ / ۸۱۲) و وظیفه آنان را "در خانه نشستن و قرآن خواندن و چرخاندن دوک پشم‌ریسی" می‌دانستند (طبری، ۱۳۷۵: ۱۲ / ۵۱۹۳؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۴ / ۸۱۳). به گفته جرجی زیدان؛ از اوایل حکومت امویان، مردان، به دلیل بدگمان شدن نسبت به زنان، آنان را در خانه محبوس کردند و در و پنجره‌ها را بر او بستند و او را از سخن گفتن و بیرون آمدن منع کردند و خواجگان برای مراقبت از رفتار آنان معین شدند. در این راستا، احکام دینی را مطابق با فکر و نظر و اهداف خودشان تفسیر کردند و افتخار مردان بر این شد که زن را از حجله تا گور در خانه حبس کنند و به ندرت با زن خود هم‌نشین و هم‌سفر می‌شدند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۹۳۳، ۹۴۲)؛

محروسش دار همچو گوهر
جز دربندش مدار چون زر ...
هر چند هنر بود سراسر ...

زن گر چه یکی شبه نیرزد
همچون مس اگر چه نیست بی غش
مستور چو عیب دارش از خلق

(تنوخی، ۱۳۶۰: ۲ / ۹۰۶)

جرجی زیدان معتقد است که پرده‌پوشی سختی که امروز در خانواده‌های اسلامی معمول است، به دلیل همان بدگمانی مرد از زن و خودکامی نسبت به خانواده است که هر نوع لذت و خوشی را منحصرأً برای خود می‌خواهد؛ در صورتی که چنین وضعی با اصول تعالیم اسلام هماهنگی ندارد (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۹۴۲). به این ترتیب، خشونت علیه زنان جایگزین مناسبات عاشقانه شد و به تدریج بدگویی از زن نیز بر آن اضافه شد. داستان‌ها، مثل‌ها و اشعار این دوره، زن را کانون مکر و حلیه و توطئه و کج رفتاری معرفی کرده‌اند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۹۳۳-۹۳۲؛ هزار و یک شب، ۱۳۸۳: ۲ / ۱۳۶۶) و کتاب‌هایی در مورد حیل النساء در ادب فارسی و عربی نوشته شد (عوفی، ۱۳۷۰: ۳۴۴-۳۴۵)؛

تاش بُنیاد بر زنی نبود
گر زکید زن از زنی نبود
از زن، از باد بیزنی (برزنی) نبود
گر زمکر زنان تنی نبود
مردی هر تهمتتی نبود
در وی افتاده بیژنی نبود
در جهان مرد افکنی نبود
فتنه را هیچ مسکنی نبود
این دو در هیچ برزنی نبود

فتنه در هیچ بر زنی نبود
چینه مرغ فتنه از (ار) چه دهند
باد فتنه کجا هبوب کند؟
بر نیارد بلا سری هرگز
دافع حیلہ ای که زالی کرد
نیست چاهی که از برای زنی
بتر (برتر) از حیلہ ها و مکر زنان
جز سر زلف دلبران به جهان
ایمنی از زر و وفا از زن

(تنوخی، ۱۳۶۰: ۲ / ۹۰۵)

به این ترتیب، تفکر مردگرایانه بر جامعه و حتی ادبیات این دوره هم سایه افکند و زنان را ناتوان (ضعیفه) مطرح کردند که باید مانند کنیزکان فرمانبرداری کند. "زن شایسته تشبیه نماید به مادران و دوستان و کنیزکان و زن بد تشبیه نماید به جباران و دشمنان و

دزدان" (طوسی، ۱۳۵۶: ۲۱۹-۲۲۰). همچنین، ابن خلدون از قول فخر رازی (امام ابن الخطیب) (۶۰۶-۵۴۴ ق) بیان می‌کند که "قدرت، قهر، غلبه و استیلا را عامل فرمانروایی است و هرگز کسی را که ناتوان و زبون باشد، مخاطب قرار نمی‌گیرد. ایشان را در بسیاری از احکام شرعی تابع مردان قرار داده‌اند. به عقیده او زنان مستقلاً مورد خطاب امری واقع نشده‌اند. بلکه ایشان را بر مردان قیاس می‌کنند؛ زیرا هیچ‌گاه امر فرمانروایی به آنان محول نشده است. از اینرو که مردان برای ایشان سمت کارگزاری و فرمانروایی دارند. فقط می‌توان گفت در عبادات آنان مشمول خطاب هستند چه هر فردی باید عبادات را به تن خویش انجام دهد" (ابن خلدون، ۱۳۳۶: ۱/۳۸۷). در نهایت تحقیر شدن زن، سبب فراهم شدن حکایاتی همچون ناقص‌العقل بودن زنان و خلقت آنان از ضلع عوجاء (دنده کج) شد (ابن قتیبه، ۱۳۴۷: ۴/۷۷-۷۹) و زن را عامل گرفتاری مرد مطرح کردند:

عاصی شدن بنده به رحمان، از زن	بر مرد نهیب و بیم سلطان از زن
دزدی که بکف برنهد او جان از زن	خواری که رسد همه به مردان از زن
مر آدم را بلا و عصیان از زن	بر یوسف چاه و بند زندان از زن
هاروت بیابان است پیجان از زن	آویخته بموئی و غریوان از زن
مجنون بعرب دوان و بریان از زن	آن قصهٔ سندباد خندان از زن
بر مرد رسد بلای دو جهان از زن	آخر ناید وفا چنین دان از زن

(غزالی، ۱۳۱۷: ۱۵۸-۱۵۹)

بنابراین بی‌قیدوبندی کنیزان و در نتیجه ناامنی اجتماعی سبب نزول جایگاه زنان آزاد شد؛ اما این رویه، مورد رضایت زنان واقع نشد. نمونه بارز آن، حکایت‌های هزار و یک شب است که زنان شجاعی را به ترسیم می‌کشاند که برای احقاق حقوق خود تلاش می‌کنند. باین حال، شهرزاد، شخصیت داستان، به‌ناچار وضع موجود را می‌پذیرد و زنان را در اصل کنیزکانی می‌داند که به‌راحتی حق آمدورفت به بیرون از خانه را ندارند و به برتری مرد بر زن و برادر بر خواهر واقف است؛ اما درصدد است تا شعور و دانایی زن را به اثبات برساند (ستاری، ۱۳۴۸: ۳۱۴).

با این حال، منابع از زنانی گزارش می‌دهند که دارای شوکت و مکت و علم و دانش بودند و نقش مهمی در مسائل اجتماعی و سیاسی داشتند؛ چنانکه خیزران (م. ۱۶۸ ق) مادر هارون الرشید زنی ثروتمند بود و نفوذ زیادی در دربار داشت (زیدان، ۱۳۷۲: ۴/۸۱۲-۸۱۳؛ حتی، ۱۳۸۰: ۴۲۲) و زبیده (م. ۱۲۶ ق) همسر هارون نیز زنی خیر بود که در مناطق مختلف مکه، حجاز، فلسطین و عراق دستگاه‌های آبکشی ساخت که به نام خود او معروف هستند (حتی، ۱۳۵۰: ۳۸۸). مادر بابک خرم‌دین (م. ۲۲۳ ق) نیز از جمله زنان برجسته ایرانی بود که شخصیتی شجاع چون بابک را تربیت کرد که به مدت بیست‌وسه سال خواب را از دیدگان خلفای عباسی همچون؛ مأمون (۱۹۸-۲۱۸ ق) و معتصم (حک. ۲۱۸-۲۲۷ ق) ربود؛ اما مقدسی (م. حدود سال ۳۸۱ ق) و عبدالقادر بغدادی (م. ۱۰۹۳ ق) به مادر بابک، انگ ناموسی زدند (مقدسی، ۱۳۷۴: ۹۷۴؛ بغدادی، ۱۳۳۳: ۲۷۸) که البته این ادعای کذب برای بی‌اعتبار کردن مبارزان سیاسی بود. پوران، دختر حسن بن سهل (م. ۲۳۶ ق) و همسر مأمون (حک. ۱۹۸-۲۱۸ ق) که به گفته نخجوانی "زیرک و عاقله" بود (نخجوانی، ۱۳۴۴: ۱۶۴). وی، چندین مدرسه و بیمارستان زنانه در بغداد احداث کرد و موقوفاتی برای آن تعیین نمود (طبری، ۱۳۷۵: ۱۳/۵۷۲۵؛ حتی، ۱۳۸۰: ۴۲۲).

فلیپ حتی مؤلف تاریخ عرب از این زنان نامدار نام می‌برد که در امور سیاسی، ادبی و اجتماعی نقش مؤثری داشتند و حتی بعضی از زنان، در زمان جنگ، فرماندهی سپاه را نیز بر عهده داشتند. وی تنزل مقام زن را بخصوص در زمان ضعف عباسیان می‌داند که "کنیزبازی و عیاشی رواج یافت ... و مقام زن چنان پست شد که نمونه آن در داستان‌های هزار و یک شب هست که زن را حیل‌گر و توطئه باز با احساساتی پست و افکاری بسیار حقیر نمودار می‌کند" فلیپ در ادامه می‌نویسد که "روزگاریست که اگر کسی دختر به شوهر دهد، قبر از همه دامادها نکوتر است (حتی، ۱۳۸۰: ۴۲۲).

به‌هرحال، این دیدگاه‌های منفی درباره زن، بعد از پایان دوره علم و تمدن و شیوع جهل و فساد که فقیهان همانند کشیشان مسیحی دوره وسطی، مطابق نظر تودهٔ جاهل، رأی می‌دادند، گسترش یافت؛ به‌ویژه در زمانی که ظلم و استبداد در ممالک اسلامی شدت یافت، نتایج شوم آن بر زن ستم‌دیده، تحمیل شد و اوضاع خانواده‌ها تیره گشت؛ به عقیده جرجی زیدان؛ در دوره استبداد، مرد

به‌ناچار، ظلم حکومت را تحمل می‌کند؛ ولی نسبت به خانواده‌اش، از هر حاکم ظالمی ظالم‌تر می‌شود و انتقام حاکم ستمگر را از زن و بچه‌اش می‌گیرد؛ اما اگر کشوری بر اساس عدل و داد باشد، زن مطالبه‌گر خواهد بود و مرد هم از ادای حق زن خودداری نمی‌نماید. با این رویه هر خانواده‌ای به‌مثابه یک دولت کوچک است (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۹۴۴).

تزلزل نهاد خانواده

خانواده از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی است و دارای کارکردهای زیستی، عاطفی و به‌ویژه تربیتی می‌باشد. به گفته مؤلف اخلاق ناصری " باید که باعث بر تأهل دو چیز بود حفظ مال و طلب نسل نه داعیه شهوت یا غرضی دیگر از اغراض " (طوسی، ۱۳۵۶: ۲۱۵). در دوره مذکور، خانواده به‌صورت گسترده و چندهمسری بود و مرد بر اساس قدرت اقتصادی خود با زنان متعددی ازدواج می‌کرد (طبری، ۱۳۷۵: ۱۱/ ۵۰۴۵). جرجی زیدان این رویه را یکی از بدبختی‌های جهان اسلام معرفی کرده است (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۹۴۴). زنان موقعیتی فرودست داشتند و کاملاً تابع مرد بودند و در این راستا نیز تشویق می‌شدند " بهترین زنان زنی بود که به عقل و دیانت و عفت و فطنت و حیا و رقت دل و تودد و کوتاه‌زبانی و طاعت شوهر و بذل نفس در خدمت او و ایثار رضای او و وقار و هیبت، نزدیک اهل خویش، متحلی بود و عقیم نبود و بر ترتیب منزل و تقدیر نگاه‌داشتن در انفاق واقف و قادر باشد و به مجامله و مدارات و خوشخوئی سبب مؤانست و تسلی هموم و جلای احزان شوهر گردد " (طوسی، ۱۳۵۶: ۲۱۶). مرد نیز به تندخوئی توصیه می‌شد " که خویش را در چشم زن مهیب دارد تا در امثال اوامر و نواهی او اهمال جایز نشمرد و این بزرگ‌ترین شرایط سیاست اهل بود؛ چه اگر اخلاقی بدین شرط راه یابد زن را در متابعت هوا و مراد خویش طریقی گشاده شود و بر آن اقتضار نکند بلکه شوهر را در طاعت خود آرد... " (طوسی، ۱۳۵۶: ۲۱۷). تعصب هم از ویژگی مردانه محسوب می‌شد (غزالی، ۱۳۱۷: ۱۵۳؛ عنصرالمعالی، ۱۳۱۲: ۹۳)؛ به همین دلیل در جمع غریبه‌ها از زنان خود نام نمی‌بردند و او را خانه می‌نامید " ... این ناله از آن خانه من است. گناهی کرده است او را بر بسته‌ام تا مالشی دهم... " (فرامرزی بن خداداد، ۱۳۶۳: ۲/ ۱۸۵) و عزت و سربلندی خود را وابسته به آبروی زانشان می‌دانستند. در این راستا، طبری در ضمن حکایتی در ادامه بیان می‌نماید که " من زانی با خویش دارم که ننگ آن بر من می‌ماند و نمی‌توانم آن‌ها را دستخوش خشونت این فاجر کنم " (طبری، ۱۳۷۵: ۱۵/ ۶۵۷۴). با این اوصاف پیوند عاطفی قوی میان زن و مرد برقرار نبود و به بهانه‌های بیهوده، طلاق صورت می‌گرفت (تنوخی، ۱۳۶۰: ۲/ ۶۷۹-۶۸۰؛ عطار نیشابوری، ۱۳۹۱: ۱۹۱، ۲۱۹).

از این رو، تعدد زوجات و حسادت میان زنان، فضای آکنده از رشک زنانه، محبت یک‌سویه و رقابت گونه زنان نسبت به شوهر ایجاد می‌کرد. مراجعه زنان به فالگو که " زنان بر او شدند و تعویذ دوستی نوشتی " (نظامی، ۱۳۲۷: ۱۰۱) هم فایده‌ای نداشت. این رویه با ورود کنیزان یا به گفته احمد امین " عقل فریاری " در قالب سرباآت شدت یافت (امین، ۱۳۱۵: ۱۱۶، ۱۳۰). کنیزان با به دنیا آوردن فرزند به ام ولد معروف می‌شدند و از زمره اموال مالک خارج و پس از مرگ او آزاد می‌شدند (امین، ۱۳۱۵: ۱۱۶؛ ابن قدامه، ۱۹۷۲: ۷/ ۱۳۱؛ حتی، ۱۳۸۰: ۳۰۳). این زنان هسته‌ای تقریباً مجزا در خانواده گسترده تشکیل می‌دادند هرچند که تأثیری در جایگاه آنان نداشت و مرد نیز نسبت به کنیز سربیه خود آن‌چنان تعصبی نداشت؛ نام کنیز مالک بر همگان آشکار بود و گاهی دست‌مایه هجویات شاعران قرار می‌گرفت. کنیز می‌توانست در مجالس عام مالک و سفرهای او حضور یابد. در صورتی که این موقعیت‌ها برای زنان مرد کمتر پیش می‌آمد. از این رو همدمی همیشگی کنیز با مالک می‌توانست به برقراری رابطه عاطفی میان مالک و کنیز منجر شود (هزار و یک شب، ۱۳۸۳: ۲/ ۱۷۱۲؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۷۴۷-۷۴۸؛ عالم‌زاده، کاظم نیا: ۱۳۸۸: ۱۰۱-۱۰۵، ۱۱۰)؛ جرجی زیدان نمونه‌های را ذکر می‌کند که خلفا در عشق کنیزان همه‌چیز حتی جان خود را فدا کردند؛ چنانکه یزیدبن عبدالملک (حک. ۱۰۱-۱۰۵ ق) مرگ حبابه را تاب نیاورده و چند روزی پس از مرگ وی از بین رفت و در زمان حیات نیز کارهای مملکت اسلام به دست حبابه اداره می‌شد. کنیزک دیگری به نام خالدار چنان بر عقل هارون عباسی (م. ۱۹۳-۱۷۰ ق)، چیره شده

^۱ به گفته جرجی زیدان، در کتب مذهبی مسیحیان راجع به جلوگیری از تعدد زوجات نص صریحی یافت نمی‌شود، اما اولیای امور کلیسا تصور می‌کردند که یک زن داشتن موجب سعادت خانواده و جامعه است و لذا از روی پاره‌ای قرائن، بعضی آیات را تفسیر و تأویل کردند و تعدد زوجات را حرام دانستند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۹۴۲-۹۴۳). احمد امین نیز همین روایت را بازگویی می‌کند (امین، ۱۳۱۵: ۱۱۷).

^۲ با توجه به اینکه فلسفه یونان بر جهان اسلام تأثیرگذار بود؛ جهان‌بینی ارسطو نیز بر این دیدگاه تأکید داشته است که می‌گوید زن با شوهر برابر نیست و باید پیرو او باشد (فروغی، ۱۳۴۴: ۴۹/ ۱).

^۳ سرباآت (همبستر شدن) به کنیزکانی می‌گفتند که به عقد خلفای عرب درمی‌آمدند (امین، ۱۳۱۵: ۱۱۶؛ ابن قدامه، ۱۹۷۲: ۷/ ۱۳۱).

بود که روزی نزد معشوقه خود سوگند یاد کرد که هر چه بخواهد به وی دهد، خالدار گفت میل دارم حمویه^۱ هفت سال تمام فرمانروای لشکری و مالی و کشوری فارس باشد، هارون فوری فرمان مزبور را امضاء کرد و با ولیعهد خود شرط کرد که اگر پیش از پایان هفت سال بمیرد، ولیعهد، حمویه را تا پایان مدت معزول نسازد. به این ترتیب، اگر کنیزان زیبایی و هنر داشتند؛ به زودی اختیار دربار و فرمانروایی را از خلیفه می گرفتند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۹۲؛ حتی، ۱۳۸۰: ۲۹۳، ۴۳۳).

گزارش‌هایی از رشک آزاد زنان نسبت به کنیزان وجود دارد که این روند به صورت اتهام خیانت به کنیز، حبس و دور داشتن کنیز از دسترس مالک، معاوضه فرزند خود با فرزند کنیز در بدو تولد در صورتی که فرزند کنیز پسر بود، وارد آوردن ضرر و زیان به شوهر یا حتی اقدام به قتل او رخ می‌داد. در نتیجه حضور کنیزان در خانواده سبب رقابتی میان زنان آزاد و کنیزان شده بود و فضای پرکینه‌ای ایجاد می‌کرد؛ این رویه، ساختار خانواده را به مخاطره می‌افکند و سبب کاهش ارتباط زن با همسر و فرزندانش و از طرف دیگر با دور ساختن زن از مدیریت خانه و خانواده، او را به حاشیه می‌رانند (هزار و یک شب، ۱۳۸۳: ۱/ ۲۵۵-۲۵۴؛ عالم‌زاده، کاظم‌نیا: ۱۳۸۸: ۱۰۴، ۱۱۶). در همین راستا، زبیده همسر هارون الرشید که می‌خواست خاطر وی را از کنیزک نغمه‌گری که سخت به او دل بسته بود، منصرف کند، ده کنیز به خلیفه بخشید که یکی از آنان مادر مأمون و دیگری مادر معتصم بود (حتی، ۱۳۸۰: ۴۳۳). بر همین اساس عالم‌نای، مرد را به همسرگزینی از بین زنان آزاد تشویق می‌کردند " زن آزاد از بنده بهتر؛ چه احتمال آن بر تآلف بیگانگان و صلت ارحام و استظهار به اقربا و استمالت اعدا و معاونت و مظاهرهت در اسباب معاش و احتراز از دناوت در مشارکت و در نسل و عقب بیشتر " (طوسی، ۱۳۵۶: ۲۱۶) و به گفته مؤلف قابوسنامه " زن از خاندان صلاح باید خواست و باید که بدانی که دختر که بود که زن از بهر کدبانویی خانه خواهند نه از بهر تمتع که از بهر شهوت در بازار کنیزکی توان خرید که چندین رنج و خرج نباید " (عنصرالمعالی، ۱۳۱۲: ۹۳). در کتب داستانی چون هزار و یک شب نیز سرانجام عشق مالک به کنیز را اسفبار می‌دانند " یکی از مردمان بصره کنیزکی ماهروی خریده و دل به عشقش بنهاد و زر و سیم آنچه داشت بر او صرف کرد تا اینکه تهیدست و پریشان روزگار شد " (هزار و یک شب، ۱۳۸۳: ۱/ ۱۰۰۵-۱۰۰۶)؛ اما از سوی دیگر، برده‌فروشان، افراد را به ازدواج با کنیزان ترغیب می‌کردند " زمانی که کمی معونه و کمی نفقه و بهترین خدمت و بزرگی را خواهان باشید، پس با کنیزان ازدواج کنید " (ثعالبی، بی تا: ۱۶۹).

شیء انگاری

نهاد برده‌داری نزد عرب جاهلی همانند سایر ملت‌ها، رواج داشت و در دوره اسلامی نیز ادامه یافت و در زمان خلفای اموی و عباسی که فتوحات گسترده‌ای صورت گرفت، بیشتر از قبل مرسوم شد؛ اسرای جنگی که برخی از آنان از پیشینه والایی هم برخوردار بودند، به‌عنوان برده وارد جامعه اسلامی شدند و از حقوق انسانی خود محروم ماندند. خلفای عرب در طی زمان، با به‌کارگیری روش‌های تربیتی از جمله پاک‌سازی گذشته بردگان مانند تغییر نام (کاظم‌نیا، ۱۳۸۹: ۳۳، ۳۵) و مجازات آن‌ها هرچند کودک باشد، آنان را به پذیرش موقعیت فرودست و ابزاری، وادار کردند تا همواره در هر شرایطی تابع و شکرگزار مالک باشند (طوسی، ۱۳۵۶: ۱۰۵، ۲۲۰؛ هزار و یک شب، ۱۳۸۳: ۱/ ۱۷۹). شیخ عطار (م. ۶۱۸ ق) به نقل قول از متوکل عباسی (حک. ۲۳۲-۲۴۷ ق) در وصف حال یکی از بردگان که تسلیم این وضعیت شده بود، می‌نویسد " وقتی غلامی خریدم به او گفتم چه نامی؟ گفت تا چه خوانی. گفتم چه خوری؟ گفت تا چه خورانی. گفتم چه پوشی؟ گفت تا چه پوشانی. گفتم چه کار کنی؟ گفت تا چه کار فرمایی. گفتم چه خواهی؟ گفت بنده را با خواست چه کار؟ (عطارنیشابوری، ۱۳۹۱: ۱۰۱).

به این ترتیب، سرشت و حس انسانی بردگان و از جمله کنیز نادیده گرفته می‌شد و صرفاً به‌عنوان ابزار و کالا یا "کالای بی‌جان" در نظر می‌گرفتند که قابل خریدوفروش، معاوضه و یا سرقت بودند (زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۶۶۱؛ ۵/ ۸۸۹؛ امین، ۱۳۱۵: ۱۳۹) و برای عرضه در بازار، ملزم به کشف حجاب شدند (هزار و یک شب، ۱۳۸۳: ۱/ ۳۱۰-۳۱۱). کنیزان به‌عنوان ارث هم انتقال پیدا می‌کردند (زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۶۶۱؛ ۵/ ۸۸۹). مؤلف هزار و یک‌شب ضمن حکایتی در ادامه نقل می‌کند که " ... چون من به سن رشد رسیدم پدرم درگذشت و مال و رمه و غلامان و کنیزکان به میراث گذاشت... " (هزار و یک شب، ۱/ ۱۳۸۳: ۱۷۰) و به‌مثابه سایر اشیاء، از وسایل آسایش مالک به شمار می‌رفتند. در این زمینه، تنوخی نقل قولی ذکر می‌کند که " خدای را شکر گزاردم و از تبتیر و اسراف توبه کردم و در ترتیب اسباب معاش تأمل و تفکر پیش گرفتم. هزار دینار در عمارت این سرای صرف کردم و به هفت هزار دینار

^۱ در مورد این شخص، اطلاعاتی بیشتر از این در منابع تاریخی آورده نشده است.

فرش و آلت و کنیزکان و غلامان و آنچه دیدی بخریدم و دو هزار دینار به شخصی که امین و معتمد بود ... دادم تا به شرکت تجارتی می‌کند و ده هزار دینار در زمین مدفون کردم تا وقت احتیاج را ذخیره باشد... و زندگانی در رفاهیت و خوش‌دلی می‌گذرانم ... (تنوخی، ۲: ۱۳۶۰ / ۶۲۰ - ۶۲۱). این کالای انسانی حتی در شمار اقلام دیگر به‌عنوان مهریه و شیربها هم محسوب می‌شد (زیدان، ۱۳۷۲: ۴ / ۶۶۱). به نقل قولی از مؤلف کتاب هزار و یک‌شب "من بزرگان قبایل و اعیان عرب را به خواستگاری دختر عم فرستادم، عمم را از ایشان شرم آمد بپذیرفت ولی پیمان بست که پنجاه اسب و پنجاه شتر و ده غلام و ده کنیز و پنجاه بار گندم و پنجاه بار جو از من بستاند و قصدش این بود مهری گران بخواهد..." (هزار و یک‌شب، ۱۳۸۳: ۱ / ۴۸۸-۴۸۹)؛ علاوه بر این، کنیزان مانند کالا به دیگران نیز هدیه داده می‌شدند (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۰، ۱۴۰؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۹۸۸)؛ هدیه؛ دویست غلام سیاه و سپید و صد و پنجاه کنیز و یک صد اسب عربی و دیگر چیزهای جالب بود " (مسعودی، ۱۳۸۲: ۲ / ۶۷۸). به گفته جرجی زیدان، زمانی که مسلمانان به زندگی تجملی گرایش یافتند؛ کنیزان را مانند جواهرات به یکدیگر هدیه می‌دادند و هرکسی که می‌خواست نزد بزرگی تقریب جوید، هنری که آن شخص دوست داشت به کنیزی می‌آموخت و آن کنیز را این‌گونه هدیه می‌داد؛ اگر بزرگی هواخواه روی نیکوست، کنیز ماهر و می‌خریدند و برایش می‌فرستادند، اگر می‌دانستند، سازوآواز دوست دارد، کنیز سازنده و نوازنده به او تقدیم می‌کردند و گاه هم چندین کنیز که هر کدام هنری مخصوص داشتند، یکجا تقدیم می‌نمودند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۸۸۹ - ۸۹۰، ۹۳۹)؛ در اثر این آموزش‌ها، گاهی کنیزان به اندازه‌ای ادیب و دانشمند می‌شدند که ادب دوستان و شاعران از دور و نزدیک به خدمت آنان می‌آمدند و از محضرشان استفاده می‌کردند (حتی، ۱۳۸۰: ۴۳۳؛ انصاف پور، ۱۳۵۹: ۳۴۶؛ امین، ۱۳۱۵: ۱۲۶)؛ از جمله متوکل عباسی (حک، ۲۳۲ - ۲۴۷ ق) که هنگام به تخت نشستن در سال ۲۳۲ ق. چهارصد کنیز از طاهریان (حک، ۲۰۶ - ۲۵۶ ق) هدیه گرفته بود (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۹۸۶) که در بین آنان کنیزی به نام محبوبه که نزد مردی از طائف علوم و فنون آموخته بود؛ به طوری که مانند بزرگ‌ترین علمای آن عصر همه چیز می‌دانست و نزد متوکل مقامی ارجمند داشت (امین، ۱۳۱۵: ۱۲۶). همچنین، طبق گزارش‌های تاریخی، اگر کنیزان جمال و هنر داشتند، قدرت بسیاری در دربار به دست می‌آوردند. این رویه باعث شد تا بزرگان و وزیران، کنیزانی با این ویژگی‌ها به خلیفه تقدیم می‌کردند تا به وسیله آنان دارای همه نوع اختیار شوند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۸۹۲)؛ اما اگر کنیزی، بی‌اعتبار می‌شد به فروش می‌رسید؛ "معتضد (حک، ۲۷۸ - ۲۸۹ ق) غلامی به نام فاتک داشت که از همه غلامان وی معتبرتر بود ولی از چشم او بیفتاد؛ زیرا معتضد به یکی از کنیزان خود خشم آورده بود و بگفت تا او را بفروشد و فاتک یکی را فرستاد تا کنیز را برای او بخرند و چون معتضد از قضیه خبر یافت فاتک منفور او شد" (مسعودی، ۱۳۸۲: ۲ / ۶۶۹ - ۶۷۰). شیء انگاری برده یا کنیز آن چنان نهادینه شده بود که به ازای مالیات و خراج نیز متداول بود (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۸۸۵) و برخی مواقع، آنان را با لباس‌های فاخر آراسته می‌کردند و به‌عنوان تجملات و تفریحات استفاده می‌کردند. اولین بار امین (حک، ۱۹۳ - ۱۹۸ ق) پسر هارون این عمل را انجام داد (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۸۸۳، ۹۸۶؛ حتی، ۱۳۸۰: ۴۳۳).

نتیجه‌گیری

گسترش فتوحات در عصر امویان و عباسیان باعث شد تا خیل عظیمی از اسیران وارد جامعه اسلامی شوند. در بین آنان، زنان و دخترانی از طبقات مختلف جامعه بودند که به‌عنوان کنیز وارد جهان اسلام شدند. کنیزان به دلیل کمی مخارج و خوش‌خدمتی خواهان بسیاری یافتند و علاوه بر این، انتخاب آنان با شناخت کامل صورت می‌گرفت. در این دوره، کنیزان به‌مثابه ابزار و کالای انسانی، وسیله آسایش و تجملات محسوب می‌شدند و بنابراین، قابل خریدوفروش و معاوضه بودند و همچنین، به‌عنوان ارث انتقال پیدا می‌کردند و جزو اموال مهریه و شیربها به شمار می‌آمدند و می‌توانستند از آنان به‌عنوان هدیه و مالیات و خراج هم استفاده کنند. با این رویه، کنیزان به خانۀ خلفا، امیران و سایر طبقات اجتماع راه یافتند و طبق شرایط فرهنگی و اجتماعی جامعه در بیشتر عرصه‌های زندگی، حضوری فعال داشتند. کنیزانی که وارد دربار خلافت می‌شدند، برخی از آنان که از کمال و جمال برخوردار بودند، به‌عنوان سریه، جایگاه برتری یافتند؛ اکثر خلفا و فرزندان آنان، کنیززاده شدند و انساب آنان را متحول ساخت. علاوه بر این، اگرچه کنیزان نسبت به زنان مالک، شأن پایین‌تری داشتند؛ اما محدودیت زنان آزاد را نداشتند و در حصار خانه محبوس و یکسره مطیع نبودند؛ شعر و موسیقی در انحصار کنیزان بود و در بسیاری از مواقع هم‌نشین و هم‌سفر مالک بودند؛ این امر، سبب ایجاد رابطه عاطفی میان کنیز و مالک می‌شد و از سوی دیگر، ارتباط زن آزاد با همسر و فرزندان را کاهش می‌داد. از این رو، زنان ناگزیر به

کنج عزلت خزیدند و عزت نفس خود را از دست دادند و انواع ظلم‌ها و تحقیرها را پذیرا شدند. وجود زنانی این‌چنین حقیر، زمینه را برای بدگویی از آنان نیز فراهم آورد و ساختار خانواده را متزلزل کرد؛ به‌این ترتیب، مناسبات زن و شوهر به خشونت گرایید و فضای پرکینه‌ای ایجاد کرد.

منابع

قرآن کریم.

- ابن الطقطقی، محمد بن طباطبا. (۱۴۱۸). الفخری فی الادب السلطانی و الدول الاسلامیه، بیروت: دارالقلم العربی.
- ابن العبری، غریغوریوس بن هارون. (۱۹۹۲). تاریخ مختصر الدول، بیروت: دارالشرق.
- ابن حوقل. (۱۳۴۵). صوره الارض، ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۳۶). مقدمه، ج ۱، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن عبدربه، شهاب الدین احمد. (۱۳۴۵). ج ۳، عقداالفرد، قاهره.
- ابن قتیبه دینوری. (۱۳۴۷). عیون الاخبار، ج ۴، قاهره: دارالکتب المصریه.
- ابن قدامه، عبدالله بن احمد بن محمد. (۱۹۷۲). المغنی، ج ۷، بیروت: دارالکتب العربی.
- ابن کثیر، أبوالفداء. (۱۹۷۸). البدایه و النهایه، بیروت: دارالفکر.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب، ج ۳، تصحیح جمال الدین میردامادی، بیروت: دارالفکر.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۴۹). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه جواد فلاطوری، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۵۴). جهان اسلام، ج ۱، قمر آریان، تهران: امیرکبیر.
- اصفهانی، ابوالفرج علی بن محمد. (۱۴۱۵). الاغانی، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- امین، احمد. (۱۳۱۵). پرتو اسلام ترجمه ضحی الاسلام، ترجمه؛ عباس خلیلی طهرانی، تهران: مجلس.
- انصاف پور، غلامرضا. (۱۳۵۹). روند نهضت های ملی و اسلامی ایران از اسلام تا یورش مغول، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- البعلبکی، روحی. (۱۳۸۷). فرهنگ عربی و فارسی، ترجمه محمد مقدس، تهران: امیرکبیر.
- بغدادی، ابومنصور عبدالقاهر. (۱۳۳۳). الفرق بین الفرق، ترجمه محدجواد مشکور، تبریز: حقیقت.
- تنوخی، قاضی محسن. (۱۳۶۰). فرج بعد از شدت، ج ۲، ترجمه حسین بن اسعد دهستانی، تصحیح اسماعیل حاکمی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ثعالی نیشابوری، ابومنصور. (بی تا). غررالخبار ملوک الفرس سیرهم، افست تهران.
- جوینی، علاءالدین عطاالملک. (۱۳۸۵). تاریخ جهانگشای جوینی، ج ۱، تهران: دنیای کتاب.
- حتی، فلیپ خوری(خلیل). (۱۳۸۰). تاریخ عرب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: آگاه.
- حتی، فلیپ. (۱۳۵۰). شرق نزدیک در تاریخ، ترجمه قمر آریان، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- دورانت، ویل. (۱۳۴۳). تاریخ تمدن، ج ۱۱، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اقبال.
- دهخدا، لغت نامه. (۱۳۳۴). دانشگاه تهران: تهران.
- ذاکر جعفری، نرگس. (۱۳۹۷). نقش کنیزان رامشگر در موسیقی قرون اولیه اسلامی (دوره اموی و عصر اول عباسی). زن در فرهنگ و هنر، ۱۰(۲)، ۲۱۵-۲۳۵
- <https://doi.org/10.22059/jwica.2018.252156.1026>
- الذهبی، شمس الدین محمد. (۱۴۱۷). سیر اعلام النبلاء، ج ۱۳ و ۱۵، بیروت: دارالفکر.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محد. (۱۴۱۲). المفردات فی غریب القرآن، تحقیق صفوان عدنان داودی، دمشق: دارالقلم.
- زیدان، جرجی. (۱۳۷۲). تاریخ تمدن اسلام، ج ۲، ۴، ۵، ترجمه علی جواهر کلام، تهران: امیرکبیر.
- ستاری، جلال. (۱۳۴۸). هزار و یک شب و افسانه شهرزاد، بیجا: بامداد.
- ضیف، شوقی. (بی تا). سلسله تاریخ الادب العربی: العصر العباسی الثانی، قاهره: دارالمعارف.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۶۲). المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، ج ۶، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- طبری، محمدبن جریر. (۱۳۷۵). تاریخ طبری(تاریخ الرسل و الملوک)، جلد ۱۲، ۱۱، ۱۳، ۱۵، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۵۶). اخلاق ناصری، تصحیح؛ مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- عالم زاده، هادی؛ و کاظم نیا، فریبا. (۱۳۸۸). کارکرد کنیزان در خانواده(از طاهریان تا مغول). پژوهش زنان، ۱(۱)، ۹۹-۱۱۷.
- https://jwica.ut.ac.ir/article_19988.html
- عطار نیشابوری، شیخ فریدالدین محمد. (۱۳۹۱). تذکره الاولیاء، تصحیح؛ محمد استعلامی، تهران: زوآر.

- عنصرالمعالی، کیکاوس بن اسکندر. (۱۳۱۲). قابوس نامه، به کوشش سعید نفیسی، تهران: مجلس.
- عوفی، سدید الدین محمد. (۱۳۷۰). جوامع الحکایات و لوامع الروایات، به کوشش جعفر شعار، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- غزالی، ابوحامد محمد. (۱۳۱۷). نصحیه الملوک، تصحیح؛ جلال همائی، تهران: مجلس.
- فارمر، هنری جرج. (۱۳۶۶). تاریخ موسیقی عرب، ترجمه بهزاد باشی، تهران: آگاه.
- فرامرزی خداداد بن عبدالله الکاتب الارجانی. (۱۳۶۳). سمک عیار، ج ۲، تصحیح پرویز ناتل خانلری، تهران: آگاه.
- فروغی، محمد علی. (۱۳۴۴). سیرحکمت در اروپا، ج ۱، تهران: زوآر.
- کاظم نیا، فریبا. (۱۳۸۹). دلالت های کارکردشناسانه کنیزان در دوره میانه بر پایه نام های آنان. تاریخ و تمدن اسلامی، ۲(۶)، ۲۱-۴۶. <https://sanad.iau.ir/Journal/jhcin/Article/787919>
- کانپوری، محمد عبدالرزاق. (۱۳۴۸). برمکیان، ترجمه سید مصطفی طباطبایی و رام. ه. بودراجا، تهران: سنایی.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۸۲). مروج الذهب، ج ۲، مترجم؛ ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی.
- مقدسی، مطهر بن طاهر. (۱۳۷۴). البدء و التاریخ، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: نشر آگه.
- نخجوانی، هندوشاه. (۱۳۴۴). تجارب السلف، تصحیح عبای اقبال، تهران: طهوری.
- نظامی عروضی سمرقندی، احمد بن عمر بن علی. (۱۳۲۷). چهار مقاله، تصحیح محمد قزوینی، به کوشش محمد معین، تهران: ارمغان.
- هزار و یک شب. (۱۳۸۳). ج ۱، ترجمه عبداللطیف طسوجی تبریزی، تهران: هرمس.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.